

Wojciech GROBELSKI

Centralny Ośrodek Szkolenia Straży Granicznej

im. Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego – Koszalin

Z CYKLU: PODRÓŻE HISTORYCZNE – PROPOZYCJE TRAS DLA SŁUCHACZY CENTRUM SZKOLENIA STRAŻY GRANICZ- NEJ W KĘTRZYNIE – CZ. III

Trasa: Kętrzyn – Osowiec – Twierdza (140 km) – Białystok (ok. 195 km)

Wędrując śladami Patrona, nie sposób ominąć dawnej siedziby Centralnej Szkoły Podoficerów KOP w Twierdzy Osowiec. Znajduje się tam niewielkie muzeum, a dzięki przychylności władz wojskowych można zwiedzić dość dobrze zachowane forty, które – znajdując się nadal w dyspozycji wojska – na szczęście nie zostały zdewastowane.

Wyjeżdżając z Kętrzyna drogą wojewódzką nr 592 kierujemy się w stronę Giżycka i dalej przez Orzysz, Elk do Grajewa (116 km). To niewielkie, powiatowe miasto o walorach turystycznych, w okresie międzywojennym znajdowało się nieopodal granicy z Niemcami (Prusy Wschodnie). Stacjonował tu 9 Pułk Strzelców Konnych im. gen. Kazimierza Pułaskiego. Nieopodal, tj. drogą nr 61 w lewo, ok. 19,8 km znajduje się miasteczko Rajgród, dawna siedziba Komisariatu Straży Granicznej. W 1937 r. miejscowe władze zwróciły się z prośbą do komendanta Straży Granicznej gen. bryg. Jana Jura-Gorzechowskiego o przyjęcie patronatu nad budową szkoły powszechnej. Datki pochodziły z dobrowolnych zbiórek organizowanych wśród funkcjonariuszy. Uroczysta inauguracja roku szkolnego miała się odbyć ... 1 września 1939 r. Niestety, tę szlachetną inicjatywę przerwał wybuch II wojny światowej.

Mijamy Grajewo zdążając prostą drogą nr 65 do Osowca (24,5 km). Ciekawostką jest, że obok tej miejscowości znajduje się druga o nazwie Osowiec – Twierdza, nadana w 1998 r. z inicjatywy Mirosława Worony, przy pełnym poparciu mieszkańców osady wojskowej i kolejowej. Właśnie ona jest celem naszej podróży.

* * *

Osowiec – niewielka miejscowość nad Biebrzą. W przeszłości dawna wieś Okrasa, powstała w 1444 r. Jej okres rozkwitu przypada na przełom XVII i XVIII wieku. Wówczas za sprawą podkanclerzego litew-

skiego Stanisława Antoniego Szczuki wybudowano most na Biebrzy, dwie karczmy i komorę celną. W 1743 r. Osowiec zostaje przekształcony w miasteczko o nazwie Marcinopol, lecz w 1827 r. traci prawa miejskie.

Osowiec – Twierdza – położenie geograficzne Osowca, a szczególnie jego wyjątkowe walory obronne spowodowały, że w 1882 r. rozpoczęto tu budowę twierdzy mającej stanowić ważny element zespołu umocnień broniących zachodnich granic rosyjskiego imperium. Usytuowano ją na jedynej przeprawie przez miejscowe bagna, tj. dwukilometrowym zwężeniu doliny Biebrzy. Miała bronić nie tylko tego obszaru, ale również stanowić zabezpieczenie dla linii kolejowej do Grajewa ze szczególnym uwzględnieniem mostu kolejowego w Osowcu. Budowa twierdzy trwała dziesięć lat, tj. do 1892 roku. Łącznie wybudowano cztery forty: Centralny (I), Zarzeczny (II), Szwedzki (III) oraz Nowy (IV). W połączeniu ze sobą, wszystkie tworzyły dobrze rozwinięty rejon umocniony, poddawany ciągłej modernizacji aż do wybuchu I wojny światowej. Prace te polegały głównie na wzmacnianiu ceglanych budowli dolewkami z betonu. W 1900 r. garnizon twierdzy liczył 85 oficerów i 4827 żołnierzy¹. Podczas I wojny światowej twierdza skutecznie broniła się od 17 września 1914 r. do 22 sierpnia 1915 r. Oddziały niemieckie wchodzące w skład 8 Armii, nacierającej z kierunku Prus Wschodnich przeprowadziły trzy szturmy na warownię. Wszystkie zostały odparte przez obrońców.



I wojna światowa – artyleria niemiecka ostrzeliwuje rosyjską twierdzę Osowiec (propagandowa pocztówka ze zbiorów Autora).

¹ M. Samojlik, *Szlakiem urokliwości biebrzańskiej. Przewodnik*. Białystok 2008, s. 117.

Dnia 26 lipca 1915 r. przy jednym z ataków Niemcy zastosowali gaz bojowy. Zatrulo się wówczas chlorem 1000 rosyjskich żołnierzy, lecz mimo to, twierdza broniła się nadal. Załoga ewakuowała się dopiero w dniach 18 – 23 sierpnia 1915 r. ze względu na pogarszające się położenie strategiczne Rosjan na froncie.



*I wojna światowa – zniszczony Fort Nr 2 twierdzy Osowiec
(pocztówka niemiecka z 1916 r. ze zbiorów Autora).*

W okresie II Rzeczypospolitej Twierdza Osowiec została obsadzona przez Wojsko Polskie. Jej niektóre budowle (z wyjątkiem Fortu II Zarzeczego) były sukcesywnie modernizowane przez Szefostwo Fortyfikacji oraz Kierownictwo Robót Fortyfikacyjnych. Wzniesiono szereg nowych schronów o konstrukcji żelbetonowej. Mieściły się tu magazyny amunicji i sprzętu wojskowego oraz ośrodki mobilizacyjne. Od 1926 r. znalazła tu swoją siedzibę Centralna Szkoła Podoficerów Korpusu Ochrony Pogranicza.

* * *

Zwiedzając rejon twierdzy zaczynamy od Fortu I, położonego naprzeciwko dworca kolejowego. Znajdują się tam obecnie obiekty zajmowane przez jednostkę Wojska Polskiego oraz Muzeum Twierdzy Osowiec. Jest to najlepiej zachowana część fortecy, bowiem obecność wojska skutecznie zapobiega dewastacji zabytkowych budowli.



Forty Twierdzy Osowiec zajmowane współcześnie przez Wojsko Polskie prezentują się zupełnie przyzwoicie (zdjęcie ze zbiorów Autora).

W Forcie I znajdujemy namacalne ślady KOP-owskiej historii: tablicę upamiętniającą istnienie szkoły podoficerskiej oraz jednostek broniących rejonu twierdzy we wrześniu 1939 r. W samym Muzeum także znajdują się liczne eksponaty związane z obecnością w Osowcu „kresowych rycerzy”.

Na zdjęciu: Twierdza Osowiec – tablica pamiątkowa poświęcona żołnierzom Centralnej Szkoły Podoficerów KOP (zdjęcie ze zbiorów Autora).



Fort II (Zarzeczny) ulokowany po drugiej stronie Biebrzy, przy drodze wiodącej do wsi Osowiec jest powszechnie udostępniony do zwiedzania, aczkolwiek od czasów I wojny światowej straszy betonowym rumowiskiem. Podziwiać jednak można dawne dzieło fortyfikacyjne oraz mnogość użytego budulca mającego chronić załogę przed ogniem ciężkiej artylerii oblężniczej.



*Ruiny Fortu Zarzecznego – wysadzonego przez Rosjan w 1915 r.
(zdjęcie ze zbiorów Autora).*

Fort III (Szwedzki) usytuowany jest po tej samej stronie co Fort I (Centralny), tylko po przeciwnej stronie szosy, w odległości 2 km od dworca kolejowego, w głębi lasu. Obecnie jest on częściowo wykorzystywany przez Wojsko Polskie.

I wreszcie Fort IV (Nowy) – który ulokowany został jeszcze głębiej, w odległości około 3 km od Fortu III, dziś gęsto zarośnięty lasem. Oprócz typowych dzieł fortyfikacyjnych znajdowały się w nim także kompleksy koszarowe. W okresie międzywojennym w forcie tym rozlokowano m.in. Centralną Szkołę Podoficerów Korpusu Ochrony Pogranicza. Niestety, większość obiektów została zdewastowana i rozebrana w latach 50-tych przez miejscową ludność. Po KOP-owskiej szkole nie zostało ani śladu.



Twierdza Osowiec – zdewastowane w latach 50–ch tzw. „Białe koszary” w Forcie IV. W pobliżu stały nieistniejące dziś obiekty Centralnej Szkoły Podoficerów KOP (zdjęcie ze zbiorów Autora).

Przez osiem powojennych lat twierdza nie miała stałego gospodarza. Dopiero w 1953 r. rozlokowano tu stacjonującą do dziś jednostkę wojskową. Obecność wojska skutecznie ukróciło proceder rabunkowy we wszystkich fortach.

* * *

Centralna Szkoła Podoficerów Korpusu Ochrony Pogranicza

Jej poprzedniczką była utworzona w 1926 r. Szkoła Podoficerów Zawodowych Piechoty w Ostrogu, która wchodziła w skład 11 Batalionu I Brygady Ochrony Pogranicza. W dwa lata później szkołę przeniesiono do Osowca, gdzie w początkowym okresie funkcjonowała jako Batalion Szkolny KOP. Utworzono go na bazie szkoły w Ostrogu oraz szkół podoficerskich niezawodowych, funkcjonujących przy niektórych brygadach (2,3,4 i 5 OP). Pierwszym dowódcą batalionu został mjr Szt. Gen. Marian Porwit².

² W późniejszym czasie absolwentom Wyższej Szkoły Wojennej tytuł oficera Sztabu Generalnego zastąpiono mianem oficera dyplomowanego – przyp. Autora.

Od samego początku jednostkę rozlokowano w koszarach na terenie Fortu IV. Batalion Szkolny był samodzielny oddziałem wojskowym, który podlegał bezpośrednio dowódcy Korpusu Ochrony Pogranicza.

Od 28 lutego 1930 roku Batalion Szkolny przeformowano w Centralną Szkołę Podoficerów KOP. W jej składzie utworzono szkolne kompanie strzeleckie, kompanię ckm, łączności i gospodarczą. W ramach szkoły w Osowcu organizowano również rozmaite kursy, w tym także specjalistyczne i dla zawodowych podoficerów KOP. Dowódcą szkoły w tym czasie był mjr Bronisław Laliczyński.

W 1935 r. nowy podział czasu szkolenia dla pododdziałów szkolnych przewidywał w swym zakresie:

- wyszkolenie bojowe (30 %),
- szkolenie strzeleckie (20 %),
- musztra i wychowanie fizyczne (10 %),
- nauka obronna oraz czas dla dowódcy kompanii (5 %),
- walka bagnietem, granatem, łączność oraz praca kulturalno – oświatowa (3 %),
- szkolenie przeciwgazowe i pionierskie (2%)³,
- nauka służby wewnętrznej (4 %) ⁴.



Struktura organizacyjna Centralnej Szkoły Podoficerów KOP w 1937 r. (źródło: ASGr., zesp. KOP, CS KOP etaty pododdziałów, L.dz. 3300/tjn.Og.Org./37.)

³ Szkolenie pionierskie – dawna nazwa szkolenia saperskiego – przyp. Autora.

⁴ K. Szczepański, *Centralna Szkoła Podoficerska Korpusu Ochrony Pogranicza* [w:] Korpus Ochrony Pogranicza. Materiały z Konferencji Naukowej w 80-rocznicę powstania Korpusu Ochrony Pogranicza, Kętrzyn. 2005, s. 94.

Dnia 1 listopada 1937 r. w strukturze Szkoły utworzona została bateria artylerii lekkiej KOP „Osowiec” w składzie sekcji zwiadowczej, plutonu łączności i dwóch plutonów armat 75 mm (po dwa działony). Szkolenie baterii było prowadzone zgodnie z instrukcją wyszkolenia, a dodatkowe zadania stawiał komendant szkoły, któremu bezpośrednio podlegał pododdział. Dowódcą baterii był mjr Jan Walasek⁵.

W ponad dziesięcioletnim okresie istnienia Centralnej Szkoły Podoficerów KOP, dowodziło nią czterech komendantów:

- mjr dypl Marian Porwit (od 5 X 1928 r. do 22 I 1930 r.),
- mjr Bronisław Laliczyński (do dnia 2 sierpnia 1935 r.),
- ppłk Józef Kalandyk (do końca 1938 r.),
- ppłk Tadeusz Tabaczyński (do wybuchu II wojny światowej)⁶.



Szkolna kompania strzelecka CSP KOP – 1935 r. (zdjęcie ze zbiorów Autora).

Na dzień 1 czerwca 1939 r. Szkoła liczyła 33 oficerów, 96 podoficerów zawodowych, 126 podoficerów nadterminowych i 959 żołnierzy służby czynnej.

⁵ Ibidem, s. 95.

⁶ Ibidem, s. 97.



Szkolenie drużyn łączności w Centralnej Szkole Podoficerów KOP w Osowcu (ze zbiorów J. Domosławskiego).

Swój ostatni egzamin z wyszkolenia bojowego we wrześniu 1939 roku, Centralna Szkoła Podoficerów Korpusu Ochrony Pogranicza zdawała w miejscu stałej dyslokacji. Dnia 24 sierpnia 1939 r. w oparciu o posiadane zasoby mobilizacyjne, w Osowcu utworzony został 135 pułk piechoty wchodzący w skład 33 Dywizji Piechoty (rezerwowej) płk dypl. Tadeusza Zieleniewskiego. Pułk nie dołączył do dywizji, ale wraz z II dywizjonem 32 pął, batalionem fortecznym „Osowiec” i 2 plutonem artylerii pozycyjnej stanowił Oddział Wydzielony „Osowiec”. Jego zadaniem było opóźnianie ruchu nieprzyjaciela z kierunku Prus Wschodnich w kierunku na Osowiec i Goniądz⁷.

Rejon Fortu IV w którym mieściły się m.in. koszary CSP KOP obsadzony został przez pododdział II batalionu 135 pp (rez). W związku z ominięciem przez Niemców Twierdzy Osowiec nie doszło tu do bezpośrednich walk i żołnierze polscy opuścili umocnienia. Reszta Oddziału Wydzielonego skutecznie wykonywała postawione zadanie.

* * *

Białystok – miasto wojewódzkie nad Białą, ok. 300 tys. mieszkańców, Stolica Podlasia – duży ośrodek przemysłowy, kulturalny i naukowy. Prawa miejskie otrzymał w roku 1749 z rąk Augusta III. W poło-

⁷ Ibidem.

wie XVIII wieku właściciel miasta hetman Jan Klemens Branicki przekształcił swoją dotychczasową siedzibę we wspaniały pałac z ogrodem w stylu francuskim. W mieście powstała także Wojskowa Szkoła Budownictwa i Inżynierii.



Pałac Branickich w Białymstoku (zdjęcie ze zbiorów Autora).

Po rozbiorach Polski miasto znalazło się w zaborze pruskim, a po pokoju w Tylży (1807) włączono je w granice Rosji. Tu urodził się m.in. Ludwik Zamenhof – twórca uniwersalnego sztucznego języka esperanto. Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. miasto zostaje stolicą województwa i dużym garnizonem wojskowym. II wojna światowa przynosi okupację sowiecką (1939 – 1941) i niemiecką (1941 – 1944). W sierpniu 1943 r. Niemcy krwawo stłumili powstanie w tutejszym gettcie. Straty wojenne sięgnęły 80% w zabudowie miejskiej, 74% w potencjale przemysłowym i 55% w ludności. Po wojnie ponownie miasto wojewódzkie.

* * *

Wizytę w Białymstoku rozpoczynamy od zwiedzenia siedziby Podlaskiego Oddziału Straży Granicznej im. gen. dyw. Henryka Odrowąża – Minkiewicza. Stare XIX-wieczne koszary przy ul. J. Bema 100 pamiętają jeszcze carskie czasy, gdy stacjonował w nich Mariampolski Pułk Huzarów.

Po wybuchu I wojny światowej obiekt zajęli Niemcy, a po odzyskaniu Niepodległości w 1918 r. do koszar wprowadziło się Wojsko Polskie. Od 25 maja 1921 r. aż do wybuchu II wojny światowej stały się siedzibą 14 Dywizjonu Artylerii Konnej wchodzącego w skład Podlaskiej

Brygady Kawalerii⁸.



Jedyny koszarowiec na terenie Podlaskiego Oddziału Straży Granicznej o niezmiennionej elewacji pamiętającej czasy 14 dak-u mieści dziś Ośrodek Strzeżony dla Cudzoziemców (zdjęcie ze zbiorów Autora).

Po wojnie do koszar ponownie powróciło Wojsko Polskie, w tym m.in. Podlasko – Mazurska Brygada Wojsk Ochrony Pogranicza. Jej tradycje dziedziczy dziś Podlaski Oddział Straży Granicznej.

Zwiedzanie koszar warto zacząć od Sali Tradycji. Od 23 maja 1992 Podlaski Oddział Straży Granicznej w Białymstoku nosi imię gen. dyw. Henryka Odrowąża – Minkiewicza. Niekwestionowane zasługi w urządzeniu Sali Tradycji ma ppłk SG Kajetan Szczepański – pasjonat dziejów 14 dak-u i miłośnik historii Podlasia.

Sali Tradycji posiada dwie ekspozycje: część plenerową i zamkniętą. Ta pierwsza ulokowana jest na zewnątrz budynku, gdzie ustawiono ciężkie uzbrojenie i sprzęt pancerny (armaty, artylerię okrętową, sowiecki samochód pancerny BA-20, czołg T-34 i samolot Lim-2). Ekspozyty te stanowią depozyt Muzeum Wojska w Białymstoku. Wyjątkową rzadkością w polskich zbiorach jest kadłub sowieckiego samochodu pan-

⁸ K. Szczepański, *14 Dywizjon Artylerii Konnej*, Białystok 2004.

cernego BA-20 z okresu agresji sowieckiej w 1939 r.⁹ Jest to prawdopodobnie jedyny egzemplarz tego pojazdu zachowany na ziemiach polskich, podobnie jak wieża czołu BT-5 z armatą 45 mm (montowana także na samochodach pancernych BA-3).



Fragment ekspozycji zewnętrznej na terenie Podlaskiego Oddziału Straży Granicznej. Na poniższym zdjęciu sowiecki samochód pancerny BA-20 (zdjęcie ze zbiorów Autora).



⁹ Pojazdy te budowano w latach 1936 - 1942 w Fabryce Maszyn w Wyssie (ZSRR) – przyp. Autora.

Natomiast ekspozycja wewnętrzna mieści się na I piętrze budynku koszarowego i obejmuje kilka działów tematycznych, od początków ochrony granic państwa Piastów poprzez lata rozbiorów i okres międzywojenny.



Sala Tradycji Podlaskiego Oddziału Straży Granicznej im. gen. dyw. Henryka Minkiewicza – fragment ekspozycji poświęconej Patronowi i żołnierzom KOP (zdjęcie ze zbiorów Autora).

Gen. dyw. Henryk Odrowąż – Minkiewicz urodził się 19 stycznia 1880 r. w Suwałkach. Gimnazjum ukończył w Mariampolu. Studiował nauki przyrodnicze w Petersburgu, następnie medycynę na Uniwersytecie Jagiellońskim i malarstwo w Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie. W czasie studiów w Krakowie rozpoczął aktywną działalność w ruchu niepodległościowym. Od 1904 r. był członkiem PPS, następnie Związku Walki Czynnej. Przed wybuchem I wojny światowej mieszkał w Zakopanem, gdzie pracował jako artysta – malarz, będąc jednocześnie kmdantem miejscowego ZWC.

W sierpniu 1914 r. wstąpił do Legionów Polskich. Był dowódcą kompanii a następnie batalionu 3 pp Legionów. W 1916 r. dostał się do niewoli rosyjskiej, z której po roku zbiegł. W sierpniu 1917 r. wstąpił do Polskiej Siły Zbrojnej. Od 1918 r. pełnił służbę w odrodzonym Wojsku Polskim. Brał udział w walkach z Ukraińcami pod Lwowem. W latach 1919 – 1920 dowodził 2 Dywizją Piechoty Legionów. W 1922 r. objął

obowiązki dowódcy Okręgu Korpusu Nr 1 w Warszawie.



*Gen. Henryk Odrowąż – Minkiewicz na inspekcji 11 Baonu KOP „Wołyń”
(zdjęcie ze zbiorów Autora).*

Generał Minkiewicz zasłużył się szczególnie przy zabezpieczeniu wschodniej granicy II Rzeczypospolitej i formowaniu Korpusu Ochrony Pogranicza, którym dowodził od pierwszych dni jego powstania w 1924 r. W dniu 6 maja 1929 r. został przeniesiony przez marszałka Piłsudskiego do dyspozycji, a w 1934 r. w stan spoczynku. Osiadł w swoim majątku w Brześciu nad Bugiem.

Po agresji ZSSR na Polskę w dn. 17 września 1939 r. został aresztowany i osadzony przez NKWD w obozie jenieckim w Kozielsku, a w kwietniu 1940 r. zamordowany w Katyniu.

* * *

Muzeum Wojska w Białymstoku powstałe we wrześniu 1968 r. zajmuje 3-kondygnacyjną kamienicę przy *ul. J. Kilińskiego 7* w samym centrum Białegostoku, nieopodal Pałacu Branickich. Pierwotną siedzibą Muzeum był Pałacyk Gościnny. Bardzo szybko okazało się, iż budynek nie jest już w stanie pomieścić eksponatów, które wciąż napływały. W 1974 roku nastąpiła przeprowadzka do obecnej siedziby. W kilku salach wystawowych na parterze i I piętrze, mieszczą się ekspozycje poświęcone militarnej historii Podlasia od początków polskiej

państwowości do czasów współczesnych.

W Muzeum prezentowanych jest pięć wystaw stałych:

- Sala Rycerska;
- Dzieje oręża polskiego od X do XX wieku, ze szczególnym uwzględnieniem ziem północno – wschodnich (jest to kolekcja wiodąca);
- Galeria Rzeźby Batalistycznej Edmunda Majkowskiego;
- Galeria "Żołnierz polski w sztuce ludowej";
- Ekspozycja plenerowa sprzętu wojskowego w Podlaskim Oddziale Straży Granicznej.

Sala Rycerska znajdująca się na parterze i doskonale nadaje się na miejsce prelekcji dla słuchaczy z wykorzystaniem sprzętu multimedialnego.



*Ekspozycja w Muzeum Wojska poświęcona kampanii wrześniowej 1939 r.
(pocztówka wydana przez Muzeum) Obok – siedziba Muzeum Wojska
w Białymstoku (zdjęcie ze zbiorów Autora).*

Po wcześniejszym zgłoszeniu, dyrekcja Muzeum jest w stanie przygotować ekspozycję najbardziej interesujących pamiątek związanych tematycznie z dziejami polskich formacji granicznych.

O ile czas pozwoli, warto przy okazji zwiedzić inne ciekawe miejsca w Białymstoku. Z pewnością należy do nich znajdujący się w centrum miasta Pałac Branickich oraz malowniczy Rynek z ratuszem i pomnikiem Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego.

Na tym kończymy wizytę w stolicy Podlasia i wracamy do Kętrzyna.

Zakończenie

Przedstawiony *Przewodnik do podróży historycznych* jest w swej formie typowym praktycznym poradnikiem, pokazującym w jaki sposób można nie tylko uatrakcyjnić nauczanie przedmiotu, ale również skutecznie oddziaływać na świadomość historyczną słuchaczy Ośrodków Szkolenia Straży Granicznej. Jest to niezwykle ważne w procesie kształtowania identyfikacji zawodowej funkcjonariuszy i ich postaw w służbie. Tradycja bowiem zawsze była najistotniejszym czynnikiem tworzącym etos formacji.

Propozycje tras zostały dobrane w taki sposób, aby umożliwić uczestnikom podróży skorzystanie w pełnym zakresie z bogactwa zachowanych śladów przeszłości. Obcowanie z „*żywą historią*” jest najlepszym sposobem na to aby ożywić wyobraźnię i poczuć klimat minionych czasów. Na szczęście na wybranych szlakach nie brak namacalnych śladów z minionych czasów, stąd też można mieć pewność, że każda z przedstawionych ofert zostanie pozytywnie zaakceptowana nie tylko przez organizatorów podróży historycznych, ale – co najważniejsze – także przez ich uczestników.

Warto również wiedzieć, że wszystkie wymienione w *Przewodniku* przedsięwzięcia mogą zostać uatrakcyjnione dzięki własnym inwencjom organizatorów. Propozycje tras nie są obwarowane żadnymi sztywnymi ramami, a zatem nie ma przeciwwskazań ku temu, aby do programu podróży dołączyć zamierzenia, których nie uwzględniono w publikacji. Mogą to być spotkania z kombatanami lub żyjącymi członkami rodzin posiadającymi pamiątki (dokumenty, odznaczenia itp.) po swoich bliskich, służących przed laty w dawnych formacjach granicznych. Warto również pokusić się o zwiedzanie innych miejsc nie opisanych w *Przewodniku*. Wszystko to dobrze służy realizacji celów, które założyliśmy sobie przy organizacji podróży historycznych.

I jeszcze jedno: wybierając się na wyprawy śladami przeszłości, najlepiej organizować je w miesiącach wiosenno – letnich. Dni są wtedy dłuższe, a warunki pogodowe znacznie korzystniejsze.

A zatem: ***szerokiej drogi!***

BIBLIOGRAFIA:

1. *Biebrzańskie szlaki. Ścieżka przyrodniczo – historyczna „Wokół Fortu IV Twierdzy Osowiec”*, Osowiec – Twierdza 2005.
2. K. Filipow. *Muzeum Wojska w Białymstoku*, Białystok 2004.
3. J. Prochwicz, *Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939*. Warszawa 2003.
4. M. Samojlik, *Szlakiem urokliwości biebrzańskiej. Przewodnik*. Białystok 2008.
5. K. Szczepański, *14 Dywizjon Artylerii Konnej*, Białystok 2004.
6. K. Szczepański, *Centralna Szkoła Podoficerska Korpusu Ochrony Pogranicza* [w:] *Korpus Ochrony Pogranicza. Materiały z Konferencji Naukowej w 80-rocznicę powstania Korpusu Ochrony Pogranicza*, Kętrzyn. 2005.
7. M. Worona, *Zapraszamy do Twierdzy Osowiec*.

Grobelski Wojciech; Z cyklu: Podróże historyczne – propozycje tras dla słuchaczy Centrum Szkolenia Straży Granicznej w Kętrzynie – cz. III, Biuletyn Centralnego Ośrodka Szkolenia nr 3/10, Koszalin 2010, s. 91 – 107.